

Микола Залізняк.

Російська Україна та її відродженє.

Землі, на яких живе наш українсько-руський нарід, займають понад 800 тисяч квадратних кілометрів. Вони оточують широким поясом північне побережє Чорного або, як його давніше називали, козацького моря. Українська земля тягнеться на заході від карпатських гір аж до ріки Дону на сході; на півночі обмежує її поріччє Припєти, на полудні сягає вона до чорноморського побережя. Велика і богата наша земля; є тут і землі гарної для хліборобства досить, є й ліси, не бракує й інших дарів природи: заліза, камяного угля, нафти. Течуть нашою землею великі і малі ріки: величезний Дніпро, Дністер, Прут, Буг, Дінець, Кубань та інші.

Щоби краще зрозуміти, як велика наша земля, порівняймо її з іншими землями. Ми вже

казали, що наша земля займає понад 800 тисяч квадратних кілометрів. Тим часом Австро-Угорщина займає лише 625 тисяч кв. кілометрів, Німеччина — 540 тисяч, Франція — 536 тисяч і т. д. Таким чином бачимо, що наша Україна більша від усіх тих держав. Всі держави в Європі менші від України своїм простором, а вона — найбільша в Європі по Росії, бо ціла Росія займає більш як п'ять мільйонів квадратних кілометрів.

Колись, за давніх часів наш нарід мав свою власну державу і жив своїм власним державним життям. В чотирнадцятому віці загорнула його з початку литовська, а потім польська держава. В неволі у Польщі перебував наш нарід аж до року 1648, коли загальне повстання українського народу під проводом Богдана Хмельницького виволодило велику його частину з під польської корони. Тоді Україна з гетьманом на чолі стала знова на якийсь час незалежною державою. Та обставини примушують Хмельницького в боротьбі проти Польщі звернути ся за помочю до Москви; він віддає Україну під протекторат московського царя, забезпечивши наперед права українського народу окремим договором з московською державою, так званими „перяяславськими статями.“ По смерті Богдана Хмельницького боротьба українського народу тягнеть ся далше. З одного боку Польща, з другого Москва, котра і не

думала додержувати щиро переяславської умови, силкують ся підбити наш нарід і загарбати нашу землю, що вкінці їм таки удаєть ся осягнути. Всі українські землі по правий бік Дніпра забирає назад польська держава, всі землі на лівому боці — держава московська. Аж вкінці XVIII. віка цілком вичерпуєть ся народна енергія й боротьба українського народа з ворогами припинаєть ся. Так тягнеть ся довший час, аж нарешті на Польшу також приходить кінець і вона упадає. Українські землі на правому березі Дніпра, крім Галичини, забирає від неї Московщина, Галичину забирає Австрія.*)

Тепер наші землі поділені між трома державами. Найбільше земель і найбільше нашого народа живе в російській державі або в Росії. Се російська Україна. В Австрії живуть наші люди в Галичині і на Буковині. Се Україна або Русь австрійська. Нарешті в Угорщині живе около 500.000 наших людей — се Русь Угорська. Усього в Австро-Угорщині живе нашого народа пять і пів міліона; з чого в східній Галичині око-

*) Хто хоче докладно довідати ся про всі сі події і взагалі знати історію нашого народа, найкупить собі книжку проф. М. Грушевського „Про старі часи на Україні.“ Купити можна в книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка (Львів, Ринок ч. 10). Ціна книжочки 50 сот.

ло чотири і пів мільона а на Буковині понад триста тисяч. Крім того живуть Українці ще в Румунії, в Північно-Американських Сполучених Державах, Канаді, в Бразилії. Усьогож на світі живе приблизно около 34 мільонів українського народу.

Коли ми порівняємо український нарід до інших європейських народів, то побачимо, що тільки Англійці, Німці, Москалі, Французи та Італійці мають людей більше, ніж українській нарід, а кождий инший європейський нарід, менший числом своїх людей як наш. Таким чином між європейськими народами ми маємо шесте місце.

Тут ми будемо говорити про Україну російську, про те, як живеть ся там нашому народови, який там лад панує, як бореть ся там наш нарід за свої права і яких саме прав добиваєть ся.

В Росії живуть Українці зараз на схід від австрійської границі. Уся Росія поділена на великі округи, що зуть ся губерніями. Український нарід заселює в Росії вісім губерній: Київську, Подільську, Волинську, Херсонську, Катеринославську, Полтавську, Чернігівську та Харківську. Окрім того живуть на Бесарабії, в Таврії на Кубані та по других місцях. Усього в Росії української землі, себто тої землі, де переважає українська людність, є около 750 тисяч квадратних кілометрів.

Такий великий край, як отсі українські землі, не може бути однаковий, не однакове й господарство. Про се й пише професор Грушевський в своїй книжці „Про старі часи на Україні:“ „Близше до Чорного моря, де міста Одеса, Херсон, Таганрог, Катеринослав, Єлисавет — там степ рівний, води мало, ліса нема, земля родить добре, коли вміти коло ньої ходити, землі багато і окрім хліборобства багато ще й тепер випасаютъ товару й овець; коло Дніпра і на схід від нього (коло Катеринослава, Кривого Рога, Юзовки) в землі багато зеліза і камяного вугля тому й багато фабрик і промислових варстатів. Се край полудневий, степовий. За ним на північ край середний -- де Полтава, Харків, Ніжни, Черкаси, Винниця, Камянець: тут уже не така рівнина, є й балки й горби, і гори хоч не дуже високі; багато води; є й ліса трохи; земля урожайна, люди живуть густо, а годують ся з хліборобства. Далі -- від Київа і дальше, де Чернігів, Мозир, Пинськ, Володимир, Бересте, Холм -- то край лісовий: болота, земля недобра (пісок), люди й тепер не можуть вижити з хліборобства, а давнійше й то менше: жили більше з бжільництва, ловили рибу, звіря. На полудневий схід над морем здіймають ся високі кавказькі гори. Над самим морем люди промишляють найбільше рибальством і перевозом.“

Живе на сій землі понад 31 мільонів люда. Після спису населеня з 1908 року, в Росії було

около 22 мільонів Українців. Коли сюди додати ще тих, що народили ся після того, то тепер живе на російській Україні більше, як 26 мільонів Українців.

Поглянемо, яке місце має наш нарід в Росії. Самих тільки найбільших націй є в Росії п'ятнадцять, з яких в 1897 році було числом:

Москалів	.	55,667.469	душ	або	44,3%
Українців	.	22,380.551	„	„	17,8 „
Поляків	.	7,931.307	„	„	6,3 „
Білорусів	.	5,875.547	„	„	4,7 „
Жидів	.	5,063.156	„	„	4,0 „
Кіргізів	.	4,285.821	„	„	3,4 „
Татар	.	3,737.627	„	„	3,0 „
Німців	.	1,790.489	„	„	1,4 „
Лотишів	.	1,435.937	„	„	1,1 „
Башк рів	.	1,321.363	„	„	1,1 „
Литовців	.	1,210.510	„	„	1,0 „
Вірмен	.	1,173.096	„	„	0,9 „
Молдавян і					
Румунів	.	1,121.669	„	„	0,9 „
Мордвинів	.	1,023.841	„	„	0,8 „
Естонців	.	1,002.738	„	„	0,8 „

А окрім сих великих народів, що мають понад мільон душ, живе в Росії ще около сто інших дрібніших народів.

З наведеної таблицки видно, що найбільший нарід у Росії Москалі, а за ними ми. Зараз ідуть Поляки а дальше Білоруси.

Наш нарід в Росії не все був такий великий і не завсїгди мав під собою таку велику землю. Наприклад, триста років тому його не було там, де тепер губернії Харківська, Катеринославська, Херсонська, Таврія, Бесарабія, Донщина, Ставропілська, Кубанська. Тоді ся земля лежала здебільшого пустарем і по ній буяли хижі степові кочовики Татари, які стільки лиха заподїяли нашому народови. Правда, колись в VIII. і IX. віці наш нарід займав велику частину тих земель, які ми отсе перечислили, але він утратив її в віках X. — XII. Ріжні кочові орди примусили його уступити ся на північ. І тільки в XII. віці знова розпочав ся сильнійший рух української людности на полудне. Козаччина сприяла сему рухови. Особливож він розвинув ся в XVII. столїтю, коли сюди купами тікали переселенці з правобережної України по невдатних повстанях проти Польщі. Сей рух тяг ся через цілий XVIII. вік і скінчив ся аж в XIX. віці. Новим здобутком нашого народу являєть ся Кубанщина, що заселявала ся протягом XIX. віка а по части також Крим.

Се, що наш нарід в Росії так сильно розріс ся і захопив під себе стільки землі, показує, як багато житєвої сили та енергії криєть ся в ньому. І се потрафив він зробити, не вважаючи на незвичайно лихі умовини свого житя, і мимо того,

що кождий кавалок сеї землі треба було виборювати, нераз ціною власного життя. Ся боротьба, що тягнеть ся вже цілі віки, не скінчила ся й тепер. Навпаки, можна сказати, що по довгій перерві наш нарід саме тепер знова починає відроджувати ся, прокидаєть ся до нової боротьби за краще жите. Се відроджене почало ся не нині. Але доперва останніми часами, підчас російської великої революції, кличі найкращих наших людей, борців за його визволене пішли в широкі народні маси. Доперва тепер почало ся в ширших розмірах їх осьвідомлюване, доперва тепер почали вони прозрівати й почали на ново боротьбу. Тяжка ся боротьба, бо могутний і без краю лютий ворог нашого народа московська централістична держава. Але з того, що тепер до боротьби стають народні маси, що вони йдуть разом з своєю інтелегенцією, себ-то з найліпшими своїми приятелями проводирями, ми можемо бути певні, що сим разом ся боротьба скінчить ся щасливо. Хоч і не скоро, хоч і ціною смерти та мук багатьох і багатьох своїх найкрасщих синів та доньок, а таки виборе він собі національну незалежність і поліпшене щоденних умов свого життя. А виборовши собі незалежність національну, з тім більшою силою й енергією зможе наш чарід себ то й працюючі маси, розпочати нову, ще тяжшу боротьбу, за усунене всякого соціального та економічного грону, боротьбу за те, щоб Україна справді стала вільною землею.

* * *

Погляньмож, як почала рости народня свідомість на Україні і як розвиваєть ся вона там тепер. Року 1954 прилучила ся Україна до Москви, як окрема самостійна держава, щоб знайти допомогу проти Польщі. Та Московщина, приймаючи Україну під свою протекцію, тільки того й хотіла, щоб її в свої руки захопити, і завести свої порядки. А порядки сі були дуже тяжкі й дикі. Бо тоді, як на Україні нарід, вибивши ся з під польського ярма, скасував панщину, а все українське правительство, починаючи від гетьмана, було виборне, на Московщині цілком інакше було. Там правити всім мав цар самодержавець. Розумієть ся, що правити цілою державою він не міг, і в дійсности правили самовладно близькі до нього бояри та дяки, що сиділи по царських канцеляриях. Окрім того, в цілій Московщині тоді, так само, як і в Польщі була панщина. Ми не будемо оповідати тут, якими способами Московщина нищила Україну. Скажемо тільки, що мимо завзятої боротьби нашого народа за свої права і вольности, вона таки з'уміла все се скасувати і завести скрізь на Україні свої порядки. З окремої держави з власним гетьманом зробила ся Україна тільки звичайною провінцією Московщини. Скрізь заведено знова панщину, наложено великі податки, котрі йшли на користь московської держави, заведено рекрутчину. Українські школи скасовано. Так стало ся го-

ловно через те, що українська старшина, дбаючи, щоб Україна була незалежною, зовсім не дбала про долю простого народу, який через те виступав проти неї і тяг до Московщини, думаючи, що Москва підтримає його проти старшини. Тимчасом Московщина сю ворожнечу дуже зручно використовувала. Коли ж українська старшина побачила, що не сила її задержати Україну самостійною державою, вона за „лакомство нещасне“ продала ся Москві. Москва дозволила українській старшині козацькі землі позабирати в приватну власність і повернути людей у кріпацтво, а старшина відреклася від свого народу, відреклася ся від змагань до незалежності України. А знесилений і обдурений нарід мусів на решті покорити ся.

Здавало ся, що кінець прийшов не тільки правам та вольностям українського народу, але й самому його існуваню. Та саме за найлютіших часів починає справа змінити ся на краще, починаєть ся новий рух відродження.

Сей рух насамперед проявляєть ся в відродженю української літератури. Його розпочинає своєю „Енеїдою“ Іван Котляревський, котрий справедливо зветь ся батьком нової української літератури.

Головна заслуга Котляревського лежить в тому, що він написав свою „Енеїду“ чистою

українською мовою, так як говорив простий на-
рід. Після Котляревського просвічені люди того
часу почали звертати більшу увагу на наш на-
рід, зацікавилися його чудовими піснями, його
звичаями, його мовою. Один за другим появля-
ють ся нові письменники, котрі теж пишуть укра-
їнською мовою.

Та особливої сили набирає сей рух з поя-
вою Шевченка й інших талановитих людей.
Поезії Шевченка, його сміливі виступи проти
кріпацтва, його оборона прав зрабованого про-
стого українського люду зразу звернули на нього
увагу Українців і поставили його на чолі грома-
ди найкращих українських діячів того часу. В
сім часі український рух уже так розріс ся, що
не міг задовольнитися самою літературною ді-
яльністю. У Києві закладається в 1846 році за-
ходами українського історика Костомарова слав-
не Кирило Методіївське братство. Се товариство
являєть ся першою українською організацією,
котра мала на меті політичні цілі, себ то змагала
до зміни того державного ладу, який панував то-
ді в Росії. Се товариство бажало зближення і зед-
нання всіх славянських народів, але так, щоб кож-
дому з них забезпечено цілковиту свободу. Кож-
дий з славянських народів по статуту братства
мав отворити окрему республіканську державу,
себ то таку державу, де всіма справами держав-

ними кермував би сам нарід через своїх представників: на чолі кожної з таких республік мав бути вибраний на який час „правитель.“ Всі справи, спільні для всіх народів, що належали до союзу, мали розглядати ся й розв'язувати ся в соймі, зложеному з виборних послів від усіх народів. Голова сього союзу або федерації також мусів бути виборний. Окрім того братчики уважали, що для спокійного державного життя конче потрібні такі річи: загальна рівність і свобода, скасоване кріпацтва і взагалі всяких привілеїв одного стану над другим, загальна народня осьвіта, загальне виборче право, виборність уряду. Братство думало змагати до переведеня сих думок в жите цілком мирними способами — відповідним вихованем молодї, поширенем серед народа осьвіти і гарних книжок і т. д.

Виложені нами домаганя Кирило-Методіївського братства, або інакше кажучи, його програма, показують нам, як український рух виріс, як він поглибшав. І справді, тут ми знаходимо давню думку ще української старшини про те, щоб утворити з України окрему державу, котра мала би свій окремий устрій і сама порядкувала своїми справами входячи тільки в різні добровільні союзи з іншими державами. Та українська старшина тільки на сьому обмежувала ся, а всі ті кривди й несправедливости, які діяли ся від

панів простому українському народови, вона хотіла задержати і в українській державі. Через се, як ми казали вже, нарід не пішов за старшиною в її змаганнях до утворення української держави. Тим часом братчики, теж домагаючи ся утворення з України окремої держави, ставляли справу цілком інакше. Українська старшина бажала утворення української держави тільки для власної користи. Братчики бажать утворення української держави не для власної користи, а для користи всього українського народа. Для сього вони виразно кажуть, що треба скасувати всякі привілеї одного стану над другим, а насамперед привілеї панів шляхти над хлопами-селянами, себ-то скасувати панщину. Поставивши так справу, братчики ставили її на тривкий ґрунт. Дбаючи про інтереси широких народніх мас, вони тим самим мали змогу притягти їх до сеї справи. Вони загладжували ту нещасливу прірву й незгоду між українською старшиною та народніми українськими масами. Від тепер вони сьміливо могли числити, що український нарід з розвитком своєї сьвідомости братиме в сій боротьбі все діяльнішу участь, аж поки вона не закінчить ся повною перемогою над усіма ворожими силами.

Коли пригадаємо собі, що за тих часів в Росії всевладно і невідповідально панував російський цар з своїми „чиновниками“ (урядника-

ми), що нарід стогнав під панським ярмом, що російська держава жорстоко грабувала наш нарід, бо тягла з нього податки і рекрутів і все забирала на свою користь, то зрозуміємо, як далекосяглими для того часу були домагання Кирило-Методіївських братчиків. Ми зрозуміємо, яку величезну роль їх діяльність могла би відіграти в справі відродження українського народу, поширення і зміцнення українського руху, а також в справі поширення і зміцнення слухних думок в цілій Росії.

Та на жаль так не стало ся: справа загинула на самім початку. Через донос російський уряд довідав ся про істноване братства. Його члени, Костомарів, Гулак, Маркович, Білозерський та інші, а також особи, що стояли близько до нього, як Шевченко, Куліш, були в 1847 році арештовані й уся організація погромлена. Братство не встигло навіть розпочати своєї діяльності серед української суспільности. Та думки братства всеж не минули безслідно; вони відбили ся в віршах Шевченка, а пізнійше в оповіданнях з кріпацького жидя Марка Вовчка.

Після погрому Кирило Методіївського братства український рух від сього не загинув. Ще з трийцятих та сорокових років на Україні появляеть ся чимало дрібніших поетів, учені люди, професори записують та видають народні пісні,

старі перекази, літописи. Та всеж около десять літ минуло, перше ніж колишні члени Кирило-Методіївського братства могли знова зібрати ся й розпочати свою діяльність. Вони закладають у Петербурзі свій місячник „Основу,“ коло якої гуртують ся українські старші і багато молодших письменників. Український письменник Куліш закладає в Петербурзі свою власну друкарню і видає українські букварі та всякі дрібні книжочки, метелики. Осередок українського руху переносить ся до Петербурга, але й на Україні люди не сплять, а заходять ся коло народної освіти, заводять у Києві, Полтаві, та по інших місцях недільні школи з українською викладовою мовою, складають українські книжки, досліджують народне жите. Загалом українські діячі того часу головну увагу звертають на культурно-просвітну працю й не підносять домагань політичних, себ то таких, що мають на меті перебудову державного ладу.

Мимо однак свого мирного характеру сей український рух, викликає перестрах і серед польського панства на правобережній Україні і серед російського уряду. Уряд починає переслідувати українських діячів. Колиж вибухло невдале польське повстання деякі впливові серед російських урядових кругів московські письменники почали казати, що український рух се поль-

ська „інтрига“, що його видумали Поляки, щоб пошкодити російській державі і т. д. На Українців як з мішка посипали ся переслідування. Щко-ли українські позакривано; видатніших людей арештовано і позасилано. Видавництво у Петербурзі припинило ся; цензура не пускала нічого українського.

Правда на початку сімдесятих років український рух відживає знова, сим разом уже у Києві. Тут засновуєть ся так званий південно-західний відділ географічного товариства, наукова інституція, що складала ся переважно з самих Українців. Се товариство розвиває енергічну наукову працю, присвячену дослідженю української землі, минулого і теперішнього життя українського народа; воно збирає й друкує українські пісні, казки, оповідання і т. д. І поза сим товариством також розвиваєть ся поважна науково-просвітна діяльність; гуртують ся українські наукові, літературні і артистичні сили, видаєть ся чимало коштовних книг.

Та скоро й сей рух російський уряд придушує своєю важкою лапою. Він видає в 1876 році тайний закон, котрий намагаєть ся на віки поховати українську літературу. Сей закон, справді достойна дитина азиатського варварства, забороняє друкувати українською мовою всякі твори наукові, науково популярні, забороняє

книжки для народа і для дітей, та всякі часописи. Тільки самі оповідання можна друкувати, та й то в незвичайно вузких границях і не чіпаючи цілого ряду дразливих для російського уряду питань та історичні документи. На практиці російські урядники пішли ще далі — заборонено робити театральні українські вистави, навіть концерти з українськими піснями. Сі урядники доходили до такого огидного, ніде нечуваного дикунства, що дозволяючи українські музичні вечері, вимагали, щоб українські пісні співалися не українською мовою, тільки в перекладі на російську або на французьку мову. Більшого знущання над живим народнім словом, здається, годі придумати. Кожного підозрілого в причастности до українського руху уряд люто переслідує. Народніх вчителів, паприклад, проганяли з посад або засиляли на північ за те тільки, що знаходили в них звичайнісінькі українські книжки, дозволені цензурою !

Варварський указ 1876 року тяжким каменем ляг на український рух, але не спинив його. Український літературний рух після указу 1876 року завмирає. Та в р. 1882 починають Українці видавати свій науковий місячник „Кіевскую Старину“ в російській мові. Сей місячник дуже довгий час, аж до 1906 року, був єдиною часописю, присвяченою українським справам. Заразом він

гуртував коло себе українських письменників та учених. З часом цензура дозволила друкувати в ньому оповідання українською мовою.

Незвичайно глухий і сумний се був час починаючи від половини сімдесятих років аж до початку дев'ятих. Живе українське слово прилюдно можна було почути тільки в українському театрі. В році 1881 склалась перша українська театральна труппа. Правда, в той час ще мало було гарних українських драм та комедій, але на українській сцені з самого початку виступали такі велетні артисти, як Кропивницький, Саксаганський, Карпенко-Карий, Садовський, Заньковецька, Затиркевич. Вони зразу поставили український театр на певний, сталий шлях, а разом високо піднесли його національне значіння. Правда і українському театрови нелегко було пробивати собі дорогу до громадян. Цензура і ту накладала свою важку лапу. Акторам забороняли виставляти самі тільки українські твори, а примушували ставити з українськими і російськими штуки; в один вечір артисти мусли грати стільки ж російських дій, що і українських. Се хоч і шкодило українському театрови, та не могло припинити його розвитку. За сих часів культурне життя Українців ледви пробиваєть ся. Натомість розвиваєть ся воно в иньшому місці куди не могла сягнути власть російських урядників.

Уже після утисків на українську літературу в 1863 році багато українських письменників з Росії навязує тісніші зносини з українськими діячами в Галичині. Вони беруть участь в галицьких виданнях, допомагають Галичанам літературною працею і грошми. Сі звязки стають ще живішими і значнішими після видання указу 1876 року. Року 1873 засновується у Львові за гроші, зібрані російськими Українцями, Товариство імени Шевченка, котре згодом було перетворене з Наукове Товариство імени Шевченка і зробилося тепер справжньою українською академією наук.

Саме підчас найбільших нагінок на українство розпочинається діяльність Драгоманова, що після 1876 року мусів виїхати з Києва, за границю. Драгоманів відіграв велику роль в українському русові. В особі Драгоманова український рух поступив ще далі на перед; Драгоманів зумів сполучити його з світовим поступовим рухом. Він домагався так перебудувати державний устрій, щоб при ньому кожда людина мала забезпечену цілковиту волю і рівноправність; він обстоював за необмежену свободу слова, друку, науки, товариств, зібрань і союзів, Кожда громада людей, на його думку, повинна сама порядкувати своїми справами. Вільна Україна мала уявляти з себе вільний союз таких спілок з цілої її території. Люди інших пород на українській землі повинні були мати такі самі права, як і ту-

бильці. Та Драгоманов не обмежив ся на сих домаганях політично-національного характеру. На його думку треба конче бороти ся за основну перебудову теперішнього несправедливого ладу, при котрому пани мають в своїх руках що найкращу землю, а хлопи мусять на них робити, при котрому капіталісти мають в своїх руках фабрики і заводи, а робітники годують їх своєю працею. Разом з чільнішими представниками західно європейської науки про суспільне жите каже він, що сей лад можна знищити тільки тоді, коли всі знаряди продукції, себ-то вся земля, фабрики і заводи перестануть бути приватною власністю й будуть передані в руки тих, хто працює, себ-то в руки селянських і робітничих товариств. Якій способи пропонував Драгоманів для боротьби за виставлені домаганя? Він визнавав мирну діяльність, але zarazом казав, що нігде й ніколи люди не осягали великих перемін без тяжкої й кривавої боротьби.

В цілому ряді книжок, брошур і статей Драгоманів розробляв, розвивав і пропагував виложені тут погляди. Ся його діяльність мала величезний вплив на розвиток українського руху, особливо на російській Україні. Драгоманів був предтечею сучасного українського руху, котрий з такою силою проявив себе останніми роками, як побачимо далі, на Україні.

Діяльність Драгоманова насамперед проявила себе в Галичині, куди лекше приходили його

думки й книжки, але пізнійше починають під його впливом і російські Українці робити таку роботу, яку з успіхом провадили їх брати в Галичині.

В першій половині дев'яťдесятих років уже появляють ся зародки українських організацій, котрі мають на меті не тільки культурно просвітні, як було давнійше, але й політичні домагання. Ні одна з сих організацій не дожила до наших часів, але тим не менше їх значіне і в історії розвитку українського руху дуже велике. Вони підготовили ґрунт для будучих українських партійних організацій, діяльність котрих так широко розвинула ся підчас революційного руху на Україні, в підготованю й організації котрого вони взяли визначну участь.

* * *

Погляньмо тепер, в якому стані був український рух перед вибухом революції 1905 року в Росії. В просвітній області мали Українці один свій місячник в російській мові „Кіевскую Старицу;“ мали вони також і видавниче товариство, так зване „Благотворительное Общество для издания дешевихъ и общеплезнихъ книгъ“ (Добродійне товариство для видаваня дешевих і загальнокорисних книг,) założене 1898 р. у Петербурзі. Се товариство приєднало до себе чимало членів по всій Україні й видало досить багато книжок для народа. Крім того треба згадати дуже корисну видавничу діяльність в дев'яťд'сятих

роках Б. Грінченка в Черпигові і діяльність видавничого товариства „Вік“ у Києві, котре було założене гуртком українських академиків в 1895 році. Сі видавництва видали чимало путящих книг, але закон 1876 року не давав їм змоги як слід розвинути своєю діяльністю.

Не маючи можливости одержувати просвіту в українському дусі у себе, російські Українці натомість з тим більшою силою звертають ся до Галичини, де від дев'яноста років з особливою силою починає розвивати ся українська культурно-просвітна праця. З початку дев'яноста років виїздить до Львова з Києва ще один Українець, історик Михайло Грушевський. У Львові він займає українську катедру всесвітньої історії на львівському університеті. Людина незвичайно талановита й діяльна, з широкою європейською освітою, він за короткий час своєю невтомною діяльністю на полі науковім, дуже причиняєть ся до швидкого розвитку українського руху.

За останні десять літ XIX віка Галичина мимо дуже важких умов свого власного істнованя, робить ся осередком того руху. Відносно до російської України вона відграє ролю захисту, де витворюють ся й поліпшують ся способи, якими швидше можна осягнути відроджене українського народу. Силами письменників місцевих і з ро-

сійської України тут виробляють ся літературна українська мова. Вона проводить ся в публичне жите, в школи, починаючи від низших народних аж до університету, в суд і т. д. Таксамо сполученими силами місцевими і українськими з Росії повстає чимала белетристична література, котра останніми роками силою свого розвитку витискає з уживаня літературу в чужих мовах (перше переважно польську.) Розвиваєть ся часописна преса, видаєть ся багато всяких книжок для народа, підручники для шкіл визших і низших. Осередком наукової діяльності на цілу Україну являєть ся „Наукове Товариство ім. Шевченка,“ з проф. М. Грушевським на чолі, завдяки котрому воно розвиваєть ся незвичайно успішно й стає справжньою українською академією наук. На початку дев'яťдесятих років „Товариство ім. Шевченка“ з науковою діяльністю сполучувало ще й ширшу культурно-просвітну. Та останніми роками з розвитком українського житя в Галичині ся частина його праці перейшла до нової організації „Українсько-руської Видавничої Спілки,“ котра за короткий час видала багато коштовних книжок і згуртувала коло себе найкращих письменників галицької і російської України. Вона-ж перейняла на себе й „Літературно-Науковий Вістник,“ видаваний ранійше „Науковим Товариством імені Шевченка,“ найкращий український місячник,

котрий багато прислужив ся справі зміцнення й розвитку українського руху і в Галичині і на Україні. З другого боку, в Галичині, як ми се казали висше, вперше починаеть ся практична організація українського народа для боротьби за свої права. Тут повстають і розвивають ся різні українські партії. Тут висуваеть ся питане про конечність для гарного розвитку нашого народа національно-територіяльної автономії. Російський уряд усіма способами силкував ся розірвати звязки російської України з Галичиною. Його незвичайно непокоїло те значіне якого набирав для російських Українців український рух в Галичині. Він розумів, що російські Українці таки спробують кінець кінцем піти слідом за своїми братами в Галичині й візьмуть ся до боротьби за свої права. І чого тільки не перепробував російський уряд, щоб сьому запобігти. Всі українські видання, що виходили в Галичині навіть чисто наукові, навіть шкільні підручники були цілковито заборонені в Росії. Кождий, хто мав у себе галицькі видання, був наражений на суворі кари. Та ніякі кари й заборони не змогли перешкодити впливови українського руху в Галичині на український рух в Росії.

В історії українського руху в Росії видатне значінк мав 1898 рік, — в котрім українська ліратура сьвяткувала свої „великі роковини“ —

столітний ювілей свого існування. Пригадаймо собі, що 1798 році вийшло перше видане „Енеїди“ Котляревського, котра поклала початок новій українській літературі. Сьвятковане ювілею української літератури, котру російській уряд засудив на смерть, було найліпшим доказом, що ніякі утиски не змогли її вбити. Сто літ катаржно-го існування, сто літ боротьби і замість смерти — дальший розвиток! Українська література звернула на себе увагу широких суспільних кругів на Україні. Публичне сьвятковане „великих роковин“ в Києві, у Львові й інших більших осередках українського життя не одного несвідомого Українця розбудило від сну і навернуло до українства. Крім того цензура на українські видання полекшала. На 1898 рік припадає як ми згадували засноване в Петербурзі українського „Добродійного Товариства для видавання дешевих і загальнокорисних книжок,“ ширше розвивається видавничча діяльність товариства „Вік.“ Українські книжки починають все більше й більше ширити ся, захоплювати ширші круги читачів виховувати їх в національному дусі. Круг свідомих Українців чим далі зростає все більше. Се показують українські демонстрації на сьвяті відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві в 1903 році або підчас сьвяткування ювілею славного українського музики М. Лисенка у

Київі. Зазначимо ще, що сі ювілеї не тільки свідчили про зріст українського руху в Росії. В святакованю обох сих ювілеїв діяльну участь взяли Українці з Галичини. Сим задокументовано публично єдність нашого народа по обидва боки кордону. Рівночасно приїзд Галичан на Україну дав нагоду до встановлення ще тіснійших звязків з Галичиною. Так мимо гнету з боку уряду, народило ся українське громадянство, котре отверто заявило про своє істноване й примусило говорити про себе і приятелів і ворогів. Весь час перед сим (вісімдесяті і девятьдесяті роки) вороги українського руху замовчували його. Тепер навики, вони починають що раз більше виступати проти нього, уживаючи своїм звичаєм усяких способів, аж до денунцияций перед російським урядом включно. Се свідчило, що український рух в Росії стає поважною силою.

Воно так і було в дійсности, бо саме з кінця девятьнайцятого столітя український рух в Росії почав звертати ся безпосередно до широких народних мас і освідомлювати їх національно. Мало того, він розвинув ся і поглибив ся до такої міри, що вже не міг обмежити ся на самій мирн й культурно-просвітній праці і звернув ся до революційних способів боротьби. На початку ХХ столітя повстають і розвивають енергічну діяльність українські соціялістичні і революційні

партії. Першою такою партійною організацією на українському ґрунті була „Револуційна Українська Партія.“ Вона дожидала аж до наших часів прийнявши в кінці 1905 р. назву Української Соціалдемократичної робітничої Партії“ з неї виділила ся й „Українська Народня Партія,“ й мала величезне значіне в історії розвитку українського руху. Члени сеї партії вперше взяли ся до революційних способів боротьби. Царський уряд не позволяв друкувати гарних українських книжок отверто, вони друкували їх тайно, або в Росії, або в Галичині, й ширили їх між простим народом. Вони бачили, що простий нарід гірко бідує, що його утискають пани, що мають в своїх руках землю, й капіталісти, що мають фабрики і заводи. І вони йдуть між нарід і починають при помочи книжок і щирого вільного слова розкривати темному народови очи на причини його лиха. Вони вчать його, що найбільший ворог працюючого люду се пани й капіталісти, бо живуть з чужої праці, самі нічого не роблячи, вони вчать його, що треба бороти ся проти російського самодержавства, бо се самодержавство все обороняє ворогів працюючого люду, а крім того не дає йому ніякої законної можливости з сими ворогами бороти ся. Рівнонасно вони показують селянам, як саме треба бороти ся з панами. Освідомлене селянство вони організують в гур-

ти і товариства, показують, як треба рсбити страйки і таким чином доходити своїх прав, учать на кари з боку царського війська відцвідати збройною силою. Таким чином вони наглядно показують українському селянству, що являть ся його правдивими приятелями, а ведучи свою працю в українській мові, при помочи українських книжок і виставляючи домагане автономії України, вони й національно освідомляють українське селянство й роблять український рух масовим. Револуційна Українська партія видає в Галичині українською мовою газету для селян „Селянин“, „Добру Новину“ для робітників і місячник для інтелігенції „Гасло“ котрі перевозить тайно на Україну й розповсюджує між народом, видає також і цілий ряд зрозуміло написаних книжочок для народа про різні справи (видано до 30 книжочок.)

Український політичний рух чим далі все ширшає. Повстає Українська Демократична Партія, потім Українська Радикальна Партія, котра в Галичині розвиває досить жваву видавничу діяльність; Револуційна Українська Партія в процесі свого розвитку розділюєть ся на дві партії — на Українську Соціал-Демократичну Партію й Українську Народню Партію; вже в 1907 році повстають організації українських соціалістів революціонерів.

* * *

Та вернемо ся трохи назад, в передреволюційні часи. Український рух в Росії в передреволюційні часи проявляв ся на внї таки досить слабо. Многолітний гнет й цілковита майже заборона українського письменства, котра сковувала уста Українцям, не могли не принести своїх сумних наслідків. Та ось по нещасливій для Росії японській війні, котра навіть слїпим розкрила очи на ту безодню, куди довів державу самовладний і нї перед ким невідповідальний царський уряд, загальне незадоволене проти існуючого ладу починає все більше й більше зростати, захоплювати чим раз все ширші верстви людности. Суспільність в Росії починає все голоснійше домагати ся для себе права насамперед конституції й скликаня парламенту. Під напором сих домагань російський уряд мусить іти на уступки й обіцїю перевести цілий ряд реформ, котрі мають поліпшити положене російських громадян.

Українці теж піднимають голову й починають голосно заявляти про свої нужди й потреби. На перший плян висуваєть ся очевидно домагане скасувати указ 1876 року. Вже підчас святкування в кінці 1904 р. ювілею українського письменника І. Нечуя-Левицького зібрана в Київї численна українська інтелігенція підносить сю справу, ухвалює цілий ряд резолюцій, збирає під ними підписи й вибирає депутацію до гра-

фа Віте, президента комітету міністрів. Українське громадянство м. Одеси й Харкова висилають з численними підписами до комітету міністрів докладні записки в справі знесення заборон проти українського слова. В сій справі відноситься до уряду також Петербурське „Добродійне Товариство для видавання дешевих і загальнокорисних книжок“ й кілька визначних українських письменників. Сі домагання підтримують подекуди й змосковщені громадські інституції на Україні, як наприклад, одеська міська Дума (магістрат), деякі земства, (повітові віділи), сільсько-господарські товариства й київський і харківський Комітети грамотности (товариства для ширення просвіти між народом). Пізнійше публікується в російських газетах записка київської інтелігенції „Про нужди українського слова“, численні підписи під котрою збираються й надходять з цілої України. Російський уряд таки мусів звернути увагу на українські жаданя. Та український рух, що обмежував ся, як ми бачили, на самих петициях, записках та резолюциях, був очевидно за слабкий, щоб негайно примусити уряд до уступок. В Комітеті міністрів справа знесення заборон проти української мови таки обговорюється, але Комітет вважає за ліпше зволікати з нею й перше, ніж розв'язувати її, рішає засягти опінії у петербурської Академії наук, в

університетів київського і харківського і нарешті у київського генерал-губернатора. Але все ж президент комітету міністрів Віте заповнив українську депутацію яка явила ся в Петербурзі в середині лютого 1906 р., що всі обмеження українського слова скоро упадуть, разом з ухваленем нового закону про свободу друку. Запитані комітетом міністрів інституції висловили ся одногласно за скасуванням обмежень для українського слова. Час минав, а бажана свобода все не надходила, аж нарешті уряд визнав, що прихильне полагоджене домагань Українців в справі знесення заборон на українське слово він уважає за „передчасне“. Та незабаром під напором загально-російського революційного руху, котрий захитав урядом і примусив його до реальних уступок в області різних свобод, мовчки мусіла російська бюрократія усунути з практики й страшний закон 1876 року. Українське слово одержало можливість вільного вислову.

По знесеню указу 1876 року Росія переживала бурливі часи і рухлива газета найкраще могла задовольняти своїх читачів, які хотіли як найскорше бути повідомленими про різні видатні появи щоденного життя. Через се вже в 1904 році Українці з різних місць починають старати ся о дозвіл видавати газети в українській мові. Коли ж загально-російський революційний рух

розвинув ся в цілій своїй силі й у самодержавного царя Миколи II., видерто маніфест 17. жовтня з обіцянками всяких свобод, у Лубнях почала виходити перша на Україні легальна українська газета „Хлібороб“, призначена для селян. Вона мала величезний успіх, але російський уряд почав її зразу конфіскувати, а після пятого числа й зовсім припинив її видаване. Натомість в грудні 1905 року вийшло у Полтаві перше число тижневника „Рідний Край“. У Києві мала виходити щоденна газета „Вільне Слово“ і місячник „Нове Жите“ але київська адміністрация заборонила їх видавати. Натомість з початком 1906 року у Києві почав виходити дневник „Громадська Думка“ і місячник „Нова Громада“. Та „Громадська Думка“ існувала не довго. Вже в осени 1906 року київська адміністрация зробила в її редакції ревізію, багатьох співробітників поарештовала й посадила до вязниці, а саму газету припинила. Та через кілька місяців перерви у Києві почала виходити „Рада“, котра мимо ріжних грошевих кар, які накладав на неї московський уряд, виходить і досі. В тяжких умовах, як бачимо, довело ся жити новонародженій українській пресі і не скрізь воно виходило так добре, як у Києві, що замість одної газети появляла ся нова. Виходила у Києві сатирична часопись „Шершень“, але згодом перестала виходи-

ти ждучи кращих часів. По інших місцях України теж взяли ся до видаваня часописий. Так в Петербурзі через пів року виходив місячник „Вільна Україна“ відтак газета „Наша Дума“, в Києві „Боротьба“ в Одесі „Народна Справа“, а відтак „Вісти“ в Катеринославі „Добра Порада“ потім „Запороже“ але всі ті газети позабронювано а редакторів з дебільшого посаджено до тюрми. Так і лишила ся ціла полуднева Україна без своєї газети.

У Камінці подільським почала виходити „Світова Зірниця“, в Києві (від 1907 р.) „Слово“. Нарешті в 1607 р. Українська Громада в другій Державній Думі мала свій власний орган „Рідна справа Вісти з Думи“, призначений для українських селян. Ся газета була незвичайно гарно ведена й мала величезний успіх. На жаль вона мусіла припинити ся після розгону другої Думи.

З часописей фахових виходить і досі Українське Бжільництво“, що видавало ся з початку в Петербурзі, а потому перенесло ся до Києва. До Києва ж мусів перенести ся і „Рідний Край“, бо в Полтаві адміністрация почала його дуже переслідувати й оголосила що замкне ту друкарню, яка посьмілить ся його друкувати. Та на жаль в Києві напрям і зміст „Рідного Краю“ цілком змінив ся. Натомість у Києві почала виходити

при „Рідному Краю“ досить добра часопись для українських дітей „Молода Україна“ а в послідних часах газета для селян „Село“. З другого боку деякі українські періодичні видання впали через брак сил, вмерли власною смертю. Так упав ілюстрований тижневник „Зоря“ в Москві, „Слобожанщина“ в Харкові, місячник для селян „Хата в Хотині. Богато періодичних видань, що мали виходити, зовсім на появило ся.

Зазначимо ще одну важну появу в розвиткові української преси в Росії — перенесене „Літературно-Наукового Вістника“ зі Львова до Київа. З кінцем 1906 року місячник „Нова Громада“ перестав виходити а натомість з початком 1907 р. почав виходити „Літературно-Науковий Вістник“ уже в Київі. Се було зроблено для того, щоб „ширила ся й зростала свідомість нашої національної єдности, всеукраїнське почуте в різних частях нашої землі“. Зосередити український рух в його історичному центрі — Київі, сприяти зближеню розділених дотепер кордами частин української землі — ось що мало ся на меті при перенесеню „Літературно-Наукового Вістника“ до Київа. Незвичайно важна для доброго розвитку українського руху задача, але й не менше тяжка. Та „Літературно-Науковий Вістник“ таки зумів побороти ріжні трудностий найліпшим доказом сього може бути те, що по переході до Київа не тільки не зменшило ся чи-

сло його читачів у Галичині, але навпаки ще зросло; на російській Україні він теж здобув загальне признане і широкий круг читачів. В 1909 році повстав у Києві новий місячник „Українська Хата“. Зазначимо ще, одно видавництво — Записки „Українського Наукового Товариства“ у Києві, що почали виходити з 1908 року (в сім році вийшло 4 томи).

* * *

Тепер від біжучої української преси перейдемо до короткого огляду видавничої діяльності на російській Україні за останні три роки. Перед 1906 роком всі українські книжки мусіли друкувати ся такою самою правописею, як і московські книжки. Так вимагав указ 1876 р. Зрозуміла річ як шкідлива для українського письменства була ся заборона вживати еї власної правописи, котра найкраще відповіла би всім особливостям української мови. Московська правопись, як правопись иньшої, чужої мови зовсім не могла віддати всіх звуків української мови й надавала українській книжці чудернацький зовнішній вигляд. Через се з 1909 року всі українські книжки почали друкувати ся українською правописею, що вживаєть ся і в Галичині, так званою фонетичною, котра найліпше надаєть ся до нашої мови і являєть ся зовсім не трудною до вивчення. Таким

чином справа, якою правописю друкувати українські книжки, котра в Галичині викликала колись стільки суперечок і завзятої боротьби (галицькі москвофіли наприклад і досі виступають проти фонетики і в своїх виданнях уживають перестарілої етимології), в російській Україні була відразу розв'язана на користь фонетики.

Перейдім тепер до видавничої діяльності. Перед 1906 роком мали Українці в Росії тільки два видавничі товариства — „Досродійне Товариство“ у Петербурзі і „Вік“ у Києві. З 1906 роком видавнича діяльність сих товариств хоч і не розвивається так сильно, як ми могли би сподівати ся, але змінює свій характер. Обидва видавництва починають видавати різні книжки, котрі на меті задовольнити пекучі потреби українського народу, тим часом як давнійше через цензурні умовини вони обмежували ся переважно на самій белетристиці. Так вони видають книжки про історію України (петербурське „Добродійне Товариство“ наприклад видало дуже гарну історію України для народу, „Про старі часи на Україні“ — написану професором Михайлом Грушевським), про конституцію, про виборче право, видають українські підручники для народних шкіл.

Та крім того повстає на Україні цілий ряд нових видавництв. Як напр. у Петербурзі „Бо-

ротьба“ і „Праця,“ що повстали в 1906 році й видавали книжки для народу революційного змісту, але незабаром через переслідування російського уряду мусіли припинити свою корисну діяльність. У Києві повстає видавництво „Ранок,“ головна заслуга котрого лежить у виданю призначених для народа праць М. Драгоманова, в Полтаві починає видавати книжки українська книгарня Маркевича, а також редакція „Рідного Краю,“ а в 1907 р. там засновується „Український учитель,“ котре в кінці 1907 р. переноситься до Києва. Се видавництво головно дбає про видаване добрих українських шкільних підручників і книжок для дітей. В Полтаві ж у 1908 році засновується видавництво „Рідна Хата,“ У Києві в 1907 році повстає видавниче товариство „Час,“ котре видає дешеві оповідання для народа. За один тільки рік свого істнованя „Час“ видав двацять таких гарних оповідань і збірок, до того незвичайно дешево (від 4 до 10 сот.) Нарешті вже в 1909 році розпочинає видавничу діяльність поважне видавництво „Лан“ у Києві котре з самого ж початку видало чотири гарні книжки для народа й готує цілий ряд иньших коштовних і корисних книжок. В 1908 році засновується у Києві ж таки видавництво „Знає — то сила,“ котре видало дуже корисну книжку М. Порша „Про автономію України.“ Ми не

згадуємо ще про інші видавництва, котрі не розвинули значнійшої діяльності.

З особливим признанем треба піднести видавничу діяльність Київського Товариства „Просвіта“, заснованого в пам'ять Шевченка у 1906 році. За три роки свого існування вона видала вже чимало дрібних книжок для народу. З усіх „Просвіт“ на Україні про діяльність котрих ми будемо говорити далі, вона одна розвинула так гарно видавничу діяльність „Просвіта“ в Одесі почала була видавати також українські книжки, та вже другу книжку адміністрація skonфіскувала, а на голову Товариства наклала чималу грошеву кару.

Редакція місячника „Літературно-Науковий Вістник“ теж видає останніми часами чимало книжок; се відбитки найкращих річий, що містилися в часописі. Окрім того „Українсько-руська Видавнича Спілка“ теж перенесла в 1907 р. свою діяльність до Києва і видала вже там кілька добрих книжок та готує до видавання ще нові.

Загалом попит на українські книжки на російській Україні незвичайно збільшився. Давніше на цілу Україну існувала тільки одна українська книгарня — редакції місячника „Київська Старшина“, й тільки денедо по інших книгарнях на Україні можна було побачити українську книжку. Тепер справа значно змінилася

на ліпше. В Києві наприклад в 1908 році повстала нова укр. книгарня при редакції „Літературно-Наукового Вістника,“ котра за короткий час свого істнованя зуміла притягти до себе широкі круги читачів українських книжок і розвивається дуже гарно. Вона не тільки продає українські книжки, що вийшли в Росії, але й всякі українські книжки, що виходять у Галичині. Крім сих двох укр. книгарень в самім Києві є ще кілька менших укр. книгарень, а також в Полтаві, Житомері, в Одесі (при „Просьвіті“). Український книжковий рух набирає сили. Українська книжка знайшла своїх читачів, вона промостила вже собі дорогу до широких мас українського селянства і робітництва, до української інтелігенції. В народних масах робить вона непомітну на око, тяжку, але незвичайно важну і головно тревалу працю, багату на гарні наслідки.

Так представляється нам видавничий рух на Україні російській за останні три роки. Як бачимо від 1906 року він дуже розвинувся і можна бути певним, що з часом він поступатиме все наперед, та що при невтомній праці страшні рани заподіяні азійським урядом, таки будуть загоєні.

* * *

Тепер вернемося знова до українського визвольного руху. Тут згадати треба насамперед про участь українських письменників у всеросійському з'їзді журналістів і літератів, з цвітня 1905 р. Чисельно українці були на сім з'їзді представлені

дуже слабо. Російські поступовці виказали ся прихильниками централізму, себ-то такого державного ладу, при котрому місцева людність бере малу участь в порядкованю своїми справами. Через се проти них сполучили ся всі пригнічені національності, які мусли дати українським домаганням відповідне місце. Остаточо на з'їзді таки переведено домагане про національну автономію, а також і спеціальну революцію про скасування указу з 1876 року. Хоч резолюції сього з'їзду й не мали практичного характеру, мимо того його значіне дуже велике. Насамперед тут виявило ся, що російські поступовці, мимо своєї поступовости дуже пересякнені духом старого ладу, що змагав ся кермувати сам усіма справами, лишачучи яко мога менше волі окремим місцевостям і окремим народам, з котрих складаеть ся російська держава. Далі на сьому з'їзді представники всіх пригнічених народів Росії вперше сполучили ся разом для зборони спільного всім їм домагання — перебудованя російської держави на підставах національної автономії, себто такого державного ладу, коли парламент розглядає й полагоджує тільки такі справи, що торкають ся всіх народів держави, а всі справи, що торкають ся тільки окремих народів, розглядають і полагоджують окремі національні сойми. Такі самі домагання видвигнули Українці на з'їзді земських відпо-

ручників в Києві в другій половині цвітня 1905 р. Сі домагання передали на руки І. Шрага, відпоручника чернігівського земства.

Рівночасно з сими політичними домаганнями не забувають Українці й домагань культурних. Першим з таких домагань були як ми вже згадували, про скасоване заборони на українське слово. За ним прийшло домагане націоналізації школи на Україні. Колись український нарід, мимо тяжких умов свого істнованя — мимо боротьби з Польщею і мимо татарських нападів, високо поставив у себе справу з шкільною освітою. Освіченість українського народа дивувала навіть чужоземців. Так наприклад архидіакон Павло Алепський, що в 1652 році проїздив по Україні разом з патріархом Макарієм Антіохійським пише про стан просвіти серед українського народа ; „ починаючи з сього міста Рашкова (в теперішнім Поділю) і по всій землі козаків ми завважили прегарне явище, що дуже нас здивувало : всі вони, за винятком тільки деяких, навіть більшість їх жінок та доньок, уміють читати... Окрім того священники вчать сиріт і не кидають їх блукати без освіти по вулицях. Дітий більше, ніж трави і всі уміють читати, навіть сироти“. Так стояла справа з народньою освітою в XVII віці.

І в першій половині XVIII віка на Україні кожде село мало свою власну школу, отже осві-

та теж стояла добре. Сі школи заводила й підтримувала сама українська людність, без допомоги з боку уряду. Та московський уряд, бажаючи змосковщити наш народ уже здавна почав обмежувати права української мови, забороняти видиване підручників українською мовою і т. д. а вкінці покасував українські школи, а запроваджене в другій половині XVIII віка кріпацтво на Україні теж явило ся непоборимою перешкодою для народної осьвіти.

Ся осьвіта не тільки не розвиваєть ся, але навпаки страшенно підупадає. Наприклад. в 1768 році в трьох повітах чернігівської губернії було 134 школи, при чому одна школа припадала на 745 душ людности, а в 1875 році, отже через сто літ московського панованя, на сім обшарі було вже тільки 52 школи, з котрих одна припадала на 6.730 душ. Загалом беручи, людність українських губерній в Росії являєть ся тепер найменше осьвіченою. Після даних загального перепису 1897 року пересічний процент письменних серед усієї людности Росії складає 22 проц. Але тим часом як в деяких московських губерніях він зростає до 36 проц., в українських губерніях він навпаки упадає до 9 проц. Тепер коли порівнати письменність самих тільки Українців, то показуєть ся, що процент письменних серед них далеко менший, ніж у цілої людности взагалі. Так на-

приклад, в волинській губернії відсоток усєї письменної людности складає 17,2 проц., а письменних Українців тут є всього тільки 9,4 проц.; в київській губернії усього письменних є 18,1 проц., письменних Українців — 11,8 проц., в подільській усього письменних — 15,5 проц., Українців письменних — 10,7 проц., в херсонській — 25,9 проц. і 15,3 проц., в катеринославській — 21,5 і 14,4 проц. і т. д.

Причин такого низького рівня освіти серед українського народу багато. Окрім причин загального характеру, що московський уряд взагалі мало дбав про народну освіту, головну ролю грає тут те, що школа на Україні не українська а московська. А ніколи не може бути тревалою освіта народа не в тій мові, в якій сей нарід думає і розмовляє. В школах на Україні конче все навчання мусить провадити ся в українській мові: коли сього немає, школа перестає бути вогнищем освіти й робить ся хиба місцем оглуплювання для українських дітей, місцем затуманювання їх голів.

Коли ми звернемо ся до життя, то побачимо, що на Україні само жите намагало ся розв'язати питане про школу так, що вона мусить бути не московською, а українською. Ще з половини п'ятидесятих років появляють ся українські букварі, складають ся й иньші підручники, Далі складають

ся недільні українські школи. Та все се російський уряд припиняє на початку 60-тих років. Після того багато разів і окремі люди й різні інституції висловлювали потребу завести навчане в народних школах в українській мові. Та російський уряд лишав ся глухим до всіх сих домагань. Потребу української, а не московської школи відчуває й сам український нарід. В 60-их роках в Полтаві, а в 1905 р. в Золотоношському повіті Полтавської губернії запитано селян в тій справі і всі вони одногolosно, з винятком кількох одиниць, висловили ся за потребу школи й книжки в рідній українській мові.

Лихий стан освіти на Україні дуже шкідливо відбиваєть ся на всіх сторонах народного життя. Ті духові кайдани, в які окув московський уряд вільний розвиток нашого народа в Росії, в дуже великій мірі причинив ся до того, що український нарід постійно живе в злиднях і голодує на своїх плодючих землях. Темнота і неосвіченість не позволяють йому провадити як слід господарку.

Зрозуміло через се, чому слідом за домаганням знесеня указу з 1876 року Українці зараз почали домагати ся заведеня навчання по школах на Україні в українській мові. В лютім 1905 р. в Києві виробляють вони й друкують меморіял до російського уряду про „Нужди української

школи“; під сим меморјалом тисячами збирають ся підписи з цілої України. Подібну петицію складають і громадяни міста Харкова. Нарешті голос в сій справі забирають і вихованці учительських семінарий на Україні. Так ученики одной з таких семінарий посилають до комітету міністрів заяву про „потреби народньої початкової української школи.“ Далі подібну просьбу з підписами 80 учеників пересилають також до комітету міністрів ученики херсонської учительської семінарії. Київське Педагогічне Товариство (московське) на своїх зборах теж висловлюєть ся за тим, що народна школа на Україні повинна бути українською. Домагане навчання українською мовою виставляють школярі в багатьох народних школах, особливо в так званих рілничих школах та школах садівництва. Там ученики часом навіть підтримують сі свої домаганя страйками й припиняють науку. Загалом український рух досить сильно розвиваєть ся серед шкільної молодіжи. Скрізь по вчительських інститутах та семінарах, по школах рілництва та садівництва повстають ріжні українські гурти, товариства, організації. Сі срганізації заводять свої бібліотеки, уладжують в українській мові відчити й віча, дуже діяльно ширять між своїми товаришами й між селянами українські книжки й

взагалі авляють ся незвичайно діяльними й умілими проповідниками українського руху.

Так само наука в середніх і висших школах на Україні теж повинна провадити ся в українській мові. Проте Українці виставили домагане, щоб не тільки народня, але середна й висша школа на Україні були українськими. Тому і серед учеників середних шкіл на Україні теж прокидаєть ся український рух. Вони закладають свої товариства і виставляють подекуди свої домаганя, щоб заведено по середних школах виклади української літератури й історії в українській мові. Коли в кінці 1905 року в Києві скликаєть ся з'їзд представників організацій учеників середних шкіл по території України, представники від українських організацій беруть в ньому участь і переводять свої домаганя про заведене в науку українських викладів.

Та особливої сили і розголосу набирає боротьба за українські катедри в університетах. На тій землі, де живе український нарід в Росії, є три університети — Київський, Харківський і Одеський. Та вся наука там від самого початку сих університетів провадила ся в російській мові. Мало того, в сіх університетах, що стоять на території українського народа, його коштом оплачують ся, зовсім не турбували ся про нужди і потреби свого народа, про його минуле й тепе-

рішне жите, про його мову, літературу, звичаї, пісні і т. д. Коли що й робили професори в сім напрямі, робили се з власної доброї волі й проти замірів уряду й загалу професорів; бо російський уряд все дбав, щоб обсадити професорські катедри сих університетів завзятими україножерами. Та всеж і тут, хоч як загалом сумно стояла справа з розробленем науки про український нарід, уряд не осягнув, чого хотів. Все знаходилися такі професори, що займалися українською наукою, а з другого боку серед студентства сих університетів все був досить сильний український рух. З особливою силою сей рух розвинувся починаючи від року 1905. В сі часи студентство в Росії брало дуже жваву участь в революційному рухові; таким чином наука не могла йти правильно, тим більше що російський уряд наложив свою важку лапу і на російські університети. Через се студенти домагалися від уряду автономії університетів, себ-то щоб вони самі порядкували своїми справами; але розуміючи, що годі сподівати ся здійснення сих домагань від самодержавного уряду і бажаючи разом з громадянами Росії заведення конституційного ладу, вони ставили й політичні домагання. В революційні дні 1905 року студенти подбали, щоб університетські салі були відчинені для народа і в університетах уряджувалися величаві віча, де нарід міг вільно обговорювати свої потреби й ви-роблювати свої домагання.

Українські студенти теж не відставали від інших. З усім запалом і вони взяли ся до революційної праці серед українського народу і дуже багато зробили для пробудження серед нього національної свідомости й свідомости потреби боротьби за автономію України. Крім того найкращі з них помагали українським селянам бороти ся проти панів, а українським робітникам проти капіталістів. Особливо багато зроблено в сім напрямі в часі від 1905 до 1907 року. Та не менше зробили вони і в самих університетах. Насамперед згадаємо про боротьбу за українські катедри. Се домагане вперше поставлено в осени 1905 року на вічу українських студентів в Петербурзі. Було воно поставлене й українськими студентами одеського університету. Та незабаром потому всі університети в Росії на цілий рік позамикано. І тільки в осени 1906 року, коли університети знова відкрито, українське студентство могло знова виставити клич українізації університетів на Україні і взяти ся до боротьби за українські катедри. Та перед тим були ще прозьби до професорських сенатів університетів Київського, Харківського і Одеського від громадян міста, Чернігова, Полтави, Харкова. В осени 1906 р. знова студенти України поставили на порядок денний питане про заведене українських кафедр на університетах.

Почали рух студенти київського університета. Вони скликали в сій справі численне віче, з початку тільки українських студентів університету. На сьому вічу був відчитаний одним з студентів реферат про потребу українізації всіх трох університетів, що стоять на території українського народу, а також і иньших висших шкіл на Україні. Першим кроком до такої українізації мало бути заведене катедр з українознавства (наприклад : української історії, літератури, української мови і т. д.). В таким напрямі віче прийняло цілий ряд резолюцій. Українські студенти виробили до сенату професорів київського університету петицію в тій справі й подбали, щоб познайомити з своїми домаганнями й прихилити на свій бік як найширші круги українського й російського громадянства, а передовсім поступові круги студенства иньших народностей. З сею цілю скликали ряд віч, де запрошували студентів иньших народностей і обговорювали потребу заведення українських катедр. Крім того збирали підписи студентів київського університету під своєю петицією і назбирали понад два тисячі таких підписів, котрі також передано до сенату професорів. Виступ київського українського студентства, був підтриманий українськими студентами по університетах в Харкові, в Одесі, в Петербурзі і Москві де також почали домагати ся заведення на університетах катедр з українознавства. До нього

прилучили ся слухачки так званих „Висших жіночих курсів“ (їх програма більше менше така сама, як в університетах) у Києві і Петербурзі. Скрізь скликали ся в справі українських катедр на університетах віча, виробляли ся відповідні резолюції й ставили ся домагання.

Українське, громадянство теж незвичайно горячо повитало виступ українського студентства у Києві. До редакцій українських газет з усіх кутків України і від усяких верств громадянства почали надходити листи, в котрих підписані витали студентство за їх домагане українських катедр на університетах і висловлювали з ними свою солідарність. Особливо багато було підписів від учеників різних середних шкіл, далі йшли учителі, селяни й робітники. Сей рух показував, що український рух глибоко прийшов уже в народні маси, що виробила ся вже свідома українська інтелігенція, котра добре розуміє всю вагу для справи відродження нашого народу в Росії українізації таких засобів культури, як висші школи.

Час минав, а сенат професорів київського університету все мовчав, аж нарешті дав відмовну відповідь устами ректора університету Цитовича. Сей добродій заявив депутациї від українських студентів, що їх домагане відносно заведення катедр з українознавства не можуть бути задоволені, бо... київський університет — се державний університет і утримуєть ся державними кош-

тами. Нахабна безличність сеї відповіді ясна для кожного, бо чей же годі припустити, щоб професор університета не знав або не розумів того, що сі державні засоби складають ся також і з податків, що стягає держава рік річно з українського народа. Після сього стало очевидно, що чорносотенна більшість професорів і чути не хоче нічого про заведене українських катедр.

Супроти сього розпочали українські студенти стверту й безпосередню боботьбу проти професорів, використнуючи для сього і загально-університетський рух. На всіх загальних збірках студентів київського університету їх представники завсігди переводили домагане українських катедр і се домагане займало поважне місце серед тих домагань київського студентства, які воно поперло страйками. Після сих страйків навіть київська професура, яка для боротьби проти своїх учеників не соромила ся скликати на поміч поліцію і військо, мусліа зробити українським студентам деякі уступки, і в осени 1907 року почали ся вклади історії української літератури (правда в російській мові) й обіцяні були вклади української історії. Подібні вклади заведено і на висших жіночих курсах у Києві.

На університетах харківському і одеському, сі жаданя були прийняті прихильнійше, ніж на київському університеті бо треба знати, що про-

фесура київського університету то найбільше обскурна і чорносотенна на цілу Росію. Вже російський уряд подбав про те, щоб у Києві, сім серці української землі, було якомога менше порядних людей серед професорів. В Одесі, наприклад, приватний доцент Українець Олександр Грушевський ще весною розпочав на університеті виклади української історії в українській мові. Се вперше на Україні з університетської катедри залунало українське слово, те слово про котре аж до 1906 року російський уряд та всілякі чорносотенці твердили, що його „немає, не було й бути не може“. Для всіх, хто мав вуха, щоб чути, й очи, щоб бачити, се було наглядним свідомством, що всі урядові заходи пішли на марно, що українська мова не тільки не загинула, але навпаки ще виросла й розвинула ся. В харківському університеті теж розпочав виклади в українській мові української літератури професор Сумцов. На петербурських „Вясших жіночих курсах“ почала викладати українську історію Олександра Єфименкова, що написала гарну „Історію українського народу“.

Як бачимо, студентський український рух з кінця 1906 і початку 1907 року мав деякі корисні наслідки. На жаль, в 1907 році реакція чорною хмарою налягла на Росію; російський уряд, перемігши революційний рух і безкарно розігнавши дві Державні Думи, про що буде мова низше,

касував один за одним здобутки російського громадянства. Це пощастило й українським викладам в університеті. В справу вмішався міністер народної освіти і звернувся з запитом до харківського і одеського університета, на якій підставі дозволено викладати в українській мові а рівночасно Ол. Грушевському уділив догану. Професор Сумцов також мусів припинити свої українські виклади, хоч міністерство й дало було на них дозвіл. Таким чином, хоч частину здобутків українського студентства російський уряд видер знова, то все таки рух за українські катедри відограв дуже велику роль в справі поширення національної свідомости серед байдужних перед тим широких мас українського студентства і багато причинився до ознайомлення студентів інших національностей з українським рухом і його домаганнями. Крім того сей рух мав ту добру сторону, що підчас боротьби за українські катедри українське студентство мусіло з'організуватися. Правда, й передше існували українські студентські організації, але вони мали звичайно партійний характер і через те не могли об'єднати всього українського студентства. В роках 1906—7 рух організаційний зріс в двох напрямках. Партійні організації котрі мали на меті єднати українське студентство для революційної праці не тільки серед студентів, але також і серед селян та робітників, лишилися й далі. Тільки зі зростом

свѣдомости, з виясненем своїх завдань, число орґанізацій зросло ; так само зросло й число членів. З другого боку показала ся потреба в непартійних студентських орґанізаціях, призначених головно для праці на університетах, котрі моглиб осьвѣдомлювати студентство й орґанізувати його до боротьби за українізацію університетів, — єднати всіх свѣдомих українських студентів без ріжниці напрямів. Проте повстали майже по всіх школах Росії, як Київ, Одеса, Харків, в Петербурзі, Москві, Дорпаті, Казани, навіть у Сибірі, в далекому Томську, українські студентські громади. Сі „Громади“ й відиграли головну ролю в боротьбі українського студентства за українські катедри на університетах. Належить ся також піднести їх енергічну діяльність в справі ширеня українських книжок і видань.

Рік 1906 приніс і українському громадянству можливість єднати ся легально в ріжні товариства для культурно-просвѣтної праці на користь українського народа. Перед 1906 роком, як ми вже згадували, була тільки одна така орґанізація — „Петербурзьке добродійне товариство“, але його діяльність обмежували ся тільки на видавництвах книжок. З кінця 1905 р., коли в Росії змінили ся на краще умови громадського життя, Українці взяли ся до закладаня просвѣтних товариств. В сій справі вони мали такий гарний

приклад, як галицька „Просьвіта“ з її невсипущою, многосторонною і корисною діяльністю серед українського народу в Галичині. За сим прикладом пішли й Українці на російській Україні й собі почали засновувати „Просьвіти“ на взір галицької.

Насамперед засновано товариство „Просьвіта“ в Одесі. Діяльність її розпочала ся улаштуванням українських віч. В кінці листопада 1905 року уряд затвердив статут товариства і воно почало існувати легально. Діяльність цього товариства виявила ся головно в улаштуваню відчитів, концертів і-т. д. Подано було просьбу на дозвіл на українську школу в Одесі й зібрано на се де-що гроший. Та уряд, по довгій тяганині, таки не дозволив школи. Товариство давало за допомогу на друк часописи „Вісти“, приставало до акції в справі заснованя на університетах українських кафедр, в справі учительского з'їзду, ювілеїв В. Антоновича і Б. Грінченка і збирало гроші на за-помогу безробітним. Останніми часами при одеській „Просьвіті“ заведено „консультаційне бюро“, в котрому дають ся безплатні правничі поради в судових справах. Товариство має своє власне помешкане, де звичайно двічі на тиждень відбувають ся відчити та концерти. Має воно й власну бібліотеку і читальню, а також книгарню. Товариство розпочало було видавати книжки для народа, але як ми сказали висше, ся справа че-

рез переслідування уряду не повела ся. Загалом уряд дуже пильно стежить за діяльністю „Просьвіти“ й всякими способами силкуеть ся перешкодити її розвиткови. Кілька разів він забороняв, наприклад, читане відчитів в українській мові й багато треба було зусиль, щоб добити ся скасування сеї заборони. Останніми часами відчити хоч і можуть відбувати ся в українській мові, але адміністрація заборонила стороннім вступ на них. Дійшло навіть до того, що адміністрація заборонила була на українським концерті співати українські пісні й вимагала, щоб вони співали ся в перекладі на московську мову. В яких тяжких умовах доводить ся працювати одеській „Просьвіті“ може свідчити хоча би факт наведений в „Раді“ в одній дописи з Одеси, що за весь час існування „Просьвіти“ около 50 осіб втєряли свої посади через те, що брали участь в її діяльності.

Відтак почали засновувати ся „Просьвіти“ й по інших місцях. В початку 1906 року засновано „Просьвіту“ в Кам'янці Подільському з філією в Могилеві. Діяльність товариства найбільше виявила ся в тому, що ширено українські книжки і газети. Товариство мало бібліотеку й читальню; читати вільно було кождому без плати. При бібліотеці був склад книжок на продаж, а на базарі в Кам'янці ще був рундук, в яким теж продавали ся книжки. Всього за перший рік існування товариства продано 21.000 примірників. Това-

риство розсилало по селах невеличкі бібліотеки українських книжок (на 10—12 корон кожда) — післано не менш, як у сто місць по Поділю. Товариство дбало й про те, щоб заводити по селах свої бібліотеки-читальні. З сіл надійшло в сій справі 25 просьб, та не на всі місця пощастило добути дозвіл від адміністрації. Заведено вже 8 бібліотек у Могилівському повіті. (Могилівська філія). Хотіло воно заснувати ще одну філію, але адміністрація не дозволила.

Товариство пристало до справи націоналізації шкіл: вдавало ся до Української Громади в обох Державних Думах з проською домогти добути дозвіл на виклади української мови й літератури в одній середній школі; б) посилено привіти київським студентам з приводу їх домаганя українських катедр. Крім того посилено привіти з приводу ювілею проф. В. Антоновича й Б. Грінченка.

Загалом адміністрація весь час дуже неприхильно ставила ся до Товариства, аж поки в червні 1907 р. не розвязала його, пробивши перед тим труси серед членів „Просьвіти“. Крім того по розвязаню „Просьвіти“, уряд поскидав з посад деяких діяльніших її членів, наприклад, учителів. Так довший час і лишило ся Поділе без „Просьвіти“ аж поки не пощастило добути дозвіл на нове товариство „Просьвіта“ й тепер подільська „Просьвіта“ існує й досі але діяльність її

не може широко розвинути ся завдяки заборонам адміністрації. Не могучи на просьвітнім полі нічого вдіяти, пробує ся „Просьвіта“ останніми часами працювати над економічним підвигненням населеня.

В половині 1906 року засновано Товариство „Просьвіта“ у Києві в пам'ять Шевченка. Товариство має чотири постійні комісії — видавничу, бібліотечну, шкільно-лекційну та літературно-артистичну. Найбільше діяльність Товариства виявила ся у видавництві. Досі видала вона 29 книжок добірного змісту, призначених для народнього читаня. Останніми часами видала вона ще „Катальог книжок для народнього читаня“, дуже корисну книжку, по котрій кожний, хто схоче, може купувати собі ті книжки, які його цікавлять найбільше, знаючи наперед, що буде мати самі гарні книжки. Товариство має свою бібліотеку. Вся вона склала ся з жертв, і є в ній понад три тисячі томів. Товариство хотіло зробити її публичною й кілька разів звертало ся до адміністрації за дозволом на се, але адміністрація свого дозволу не дала. Так само не дозволила адміністрація передати до „Просьвіти“ дуже цінного дару, зробленого д. К. Паньківським, котрий пожертвував для неї свою чималу бібліотеку, зложену переважно з українських книжок, що видавали ся в Галичині. Товариство виробило також інструкцію для пародних бібліотек-читалень і кілька разів

просило о дозвіл на такі бібліотеки, але ні одна бібліотека не була дозволена. Так само не дозволила вона київській „Просьвіті“ й відкрити в своїм помешканю склад книжок.

Крім видавництва діяльність київської „Просьвіті“ довгий час виявляла ся в улаштуваню українських концертів з рефератами. Останніми часами жваву діяльність розвинула шкільно-лекційна комісія, котра на передмістях улажує систематично приступні виклади з природознавства і читання найкращих творів українського красного письменства і таким чином несе просьвіту безпосередно в широкі круги українського робучого люду Київа й привчає його до рідного слова. Товариство пристало до справи українізації шкіл і відносило ся до київського університету з просьбою завести на ньому українські катедри, і до Української Громади в другій державній Думі, просячи її, щоб вона внесла до Думи і підтримала законо проект про українську школу.

Ми не будемо дальше оповідати про діяльність иньших „Просьвіт“ на Україні. Вона більше менше така сама, як діяльність тих трьох „Просьвіт“, про які отсе була мова. Крім них існує на Україні ще чимало „Просьвіт“ : „Просьвіта“ в Житоїрі, в Чернігові (з філією в Ніжині), в Миколаєві, в Катеринославі, в Новочеркаському, в Мелітополі (Таврія), в Холмщині, в

Катеринодарі (на Кубанщині), в Сідлеці. Се все „Просьвіти“ по містах. Є ще дві „Просьвіти“ в селах: одна в селі Криничках (Катеринославщина), а друга що зветь ся „Запорозьке просьвітне Товариство“ в селі Амурі (Катеринославщина).

Як бачимо, „Просьвіт“ на Україні є вже чимало хоч супроти величезної території, яку займає український нарід в Росії, се ще ледви незначні початки того, що треба на сїм полі зробити. Діяльність їх, дуже широка й ріжнородна по статутам, на практиці являєть ся незвичайно обмеженою. Особливо сумно, що „Просьвіти“ майже не мають безпосередніх звязків з народними українськими масами, бо російський уряд цілковито се забороняє і годі сподівати ся, щоб в ближших часах наступили зміни на ліпше. Ми вже говорили дещо, як уряд переслідєє „Просьвіти“ й перешкаджає розвиткови їх діяльності. Щоб краще зрозуміти, серед яких незвичайно тяжких умовин доводить ся тепер працювати „Просьвітам“ на Україні, подамо ще декілька фактів про утиски уряду. Наприклад чернигівській „Просьвіті“ місцева адміністрация заборонила не тільки кілька концертів і рундук для продажі книжок і газет, але навіть заборонила загальні збори. Так само довгий час не дозволяла адміністрация збирати ся й членам катеринослав-

ської „Просьвіти.“ „Просьвіта в Мелітополі одержавши від губернатора затвержене статуте, віддала його до друкарні. Та звідти взяв його на щось справник (поліційний комісар) і після того статут десь зник, так що по довгих коровадах могли просьвіт'яни одержати копію статута. Не дозволила адміністрація мелітопольській „Просьвіті“ заводити свої філії на селах. Крім того в цілому ряді місць адміністрація зовсім не дозволяє українських просьвітних товариств. Так наприклад не дозволено заснувати „Просьвіту“ в Полтаві, Лубнях, Харкові, Черкасах, Колодистому. Розв'язано також „Просьвіту“ в Козельци.

Серед таких умов мусять провадити Українці в Росії свою культурно-просьвітну діяльність. Не може вона за теперішних часів вибухнути сильним полумем, але й те, що робить ся, має величезне значінє. „Просьвіти“ виховують українське громадянство в національному дусі, привчають його до праці на українському ґрунті.

Ми бачили висше, що осягли Українці в Росії в області українізації університетів. Їх заходи що до розвитку науки про український нарід (українознавство) не обмежили ся на домаганю відповідних катедр на університетах. В кінці 1906 р. у Києві заложено спеціальне товариство для розвитку української науки — „Наукове То-

вариство. “ Се товариство розвинуло досить жваву діяльність. На його наукових засіданнях, де буває все багато й сторонних людей, читають ся й обговорюють ся різні наукові праці. В осени 1907 р. товариство урядило в Києві ряд викладів з української історії й лігератури, видало чотири томи своїх праць і т. д.

* * *

Перейдім тепер від культурно-просьвітного руху Українців ло руху політичного. Висше ми згадували про участь Українців у з'їзді журналістів та письменників та у з'їзді відпоручників земств. Насамперед звертає тут на себе увагу домагане автономії України. Се давне домагане Українців. За нього борола ся ще українська старшина, його виставляли Кирило-Методіївські братчики, особливо велику увагу звернув на у-грунтоване автономії України М. Драгоманов, нарешті всі українські політичні партії в Росії теж мають в своїх програмах се домагане, хоч і вкладають в нього неоднаковий зміст. Се явище цілком зрозуміле, коли пригадати, скільки лиха натерпів ся український нарід від часу свого прилученя до Москви від того, що московський уряд сам хотів орудувати його справами й заводити свої порядки. Ми бачили вже висше, як від московських порядків страшенно занепала осьві-

та українського народу, бачимо як російський уряд страшенно переслідував і переслідує навіть мирний культурно-просвітний український рух. Та крім сього він всякими способами визискує український нарід ще економічно. Одним з способів такого визиску являється збиране з українського народу податків, котрі потім держава витрачує не на його користь а де инде. Такий рабунок української людности на користь російської держави почав ся вже давно. Ось наприклад ішло до державного російського скарбу з Українців в 1764 р. — 451 тисяч рублів, в 1773 р. вже 486 тисяч, а далі маємо:

1781	1782	1783	1784	1785	1786
433	451	459	602	583	701

Ся табличка показує, як швидко й безупинно зростили податки з української людности. Усьогож протягом часу від 1764—1786 року, себто за 22 роки податок збільшив ся майже в двоє. Цікаво зауважити, що сей величезний зріст оподаткування української людности відбував ся разом зі скасуванням її місцевої самоуправи і остаточним заведенем московських порядків.

Та поглянемо, як діють ся тепер. Ось відомости про се, які ми маємо від самого правительства. За 10 років від 1882 до 1891 року, зібрано з Українців звичайних доходів 1,428. 717 тисяч рублів.

Зроблено на Україні звичайних видатків 727.128 тисяч рублів.

Не вернуло ся до України 701.588 тисяч рублів.

Як видно з сих відомостей, мало не половина всіх тих грошей, які зібрала правительствена власть з України за 10 років не вернуло ся до неї.

Теж саме бачимо і в пізнійші часи.

За 9 років 1898 до 1906 року зібрано з України звичайних доходів 3,548.030 тисяч рублів.

Зроблено на Україні звичайних видатків 1.881.347 тисяч рублів.

Не вернуло ся до України 1.766.693 тисяч рублів.

Отже і тут знова виявляєть ся, що близько половина всього того, що збираєть ся з України до державного скарбу, витрачаєть ся не на потреби нашого народа, не в нашому краю. Багато ще й інших способів уживає російське правительство, щоб визискувати економічно наш нарід. Та про них ми не будемо тут говорити. Вже ті факти, які ми подали, добре доводять, що український нарід тільки тоді зможе гарно й як слід розвивати ся, коли він виборе собі автономію, себ-то право самому порядкувати своїми справами.

Через се підчас визвольного руху 1905—1906 років усі українські партії особливу увагу звернули на те, щоб вияснити народови потребу автономії України.

Коли відбувалися вибори до першого російського парламенту, Українці майже ніде не виставляли самостійно своїх кандидатів — український політичний рух був занадто слабкий. Мимо того вже в першій державній Думі заклалася українська громада — український парламентарний клуб. Правда, повстала вона досить пізно і заки встигла як слід зорганізуватися і приступити до праці, першу Думу розігнано. Все таки не можна сказати, щоб перша Українська Громада не лишила по собі ніякого сліду. Бо скоро лише зібралася друга Дума, то між послами з України знайшлося кілька людей, що відразу постановили закласти окрему Українську Громаду. Така Громада дійсно незабаром заснувалася в Думі. Вона почала навіть видавати у Петербурзі українською мовою свою власну газету — „Рідна справа — Вісти з Думи.“ В сій газеті крім статей загального змісту докладно оповідаєся про діяльність української парламентарної Громади і містилися промови українських послів в Думі. Газета ся обстоювала інтереси робучого українського люду, була писана незвичайно просто і зрозуміло і через се здобула собі широку славу між українськими селянами.

Зразу послали з України, що заклали „Українську Громаду“ входили в склад так званої „партії трудовиків.“ Се дуже перешкаджало їм

в їх власній роботі. Як члени „партії трудовиків“, вони повинні були ходити на збори, брати на себе працю, яку там їм накидали, і тому мали менше часу на свої власні справи. Крім того серед трудовиків знайшли ся люди, що почали впоминати ся про своє. До тогож з усіх сторін до Української Громади почали приходити з України листи та накази, щоб вона тримала ся в Думі міцно й виступила насамперед, як українська. Усе се примусило послів, що пристали до Української Громади, зовсім виступити з трудової групи. Так вони й зробили. Вони склали й оголосили заяву про свій виступ. В своїй заяві Українська Думська Громада писала, що має на меті „добити ся автономного ладу в усій Росії і визволення нашої України з неволі.“ „Зостаючись вірні, читаємо ми далі з сій заяві, — українській національній думці, котра все йшла не ухилиючи ся поруч з думками демократизму й поступу, ми зовсім не думаємо відрізнятись від загальних політичних і економічних змагань інших опозиційних партій. Поруч з тими партіями в Думі і в можливо повній згоді з ними ми будемо добивати ся політичних і громадянських прав кождому з люду російської держави, на умовах повної рівності, не розбираючи віри, нації і пола, будемо добивати ся поширення прав народ-

за, що до

члну, що до бюджету і догляду над діяльністю міністерства, одвічального перед Думою.

„Що до економічних справ, то на першу чергу ми ставимо здобуте народови землі, котрою користувалиб ся гільяи ті, що прикладають до неї свою працю. Для того ми уважаємо потрібним перевести законодавчим способом через Державну Думу примусове відібране в краевий фонд державних, удільних (камеральних), кабінетських, монастирських, церковних і всіх тих панських земель, котрі переважають трудову норму, щоб віддати їх на урівняне вживане трудового народа.

„Що до робітничої справи, то ми будемо вимагати осьмигодинного робочого дня, оборони праці жінок та дітей, забезпечення на старість та на випадок знесилена. Домагаючи ся скасування економічного кріпацтва, ми не бачимо великої різниці між примусовим відобранем земельних чи заводських маєтків. Що до сього, то на першій черзі треба поставити ті фабричнозаводські підприємства, котрі виносять ся до хліборобства (цукроварні, винокурні то що)“.

Як бачимо Українська Думська Громада справді була представницею інтересів українського працюючого люду. Сей люд — селянство і робітники. Через се головною цілю Українсько, Громади було — відібрати примусово від панів і

взагалі від усіх, хто сам не працює на землі, всю землю й передати її в користане селян; так само відібрати від капіталістів фабрики та всякі інші підприємства й передати в користане робітників. І коли в Думі обговорювалося питання про землю, українські послы, особливо селяни виступили отверто з домаганем, щоб на Україні всі землі відібрати від панів.

Та дбаючи про те, щоб здобути для селян землю, українські послы не забували й інших справ. Саме в той час міністерство подало до Думи свій законопроект про народню освіту. Громада розглянувши й обміркувавши сей проект, побачила, що він не такий як треба; однак, щоб не проволікати справи, вона постановила поки що додати до його деякі поправки і так: про мову, щоб по школах дітий учено їх рідною мовою, та щоб міністерство внутрішніх справ, або ж по просту кажучи поліція, не мала права втручати ся до просвітних справ. А щоб було кому учити дітий українською мовою, то Громада домогала ся: 1) щоб сейчас заведено курси Української мови, літератури та історії для вчителів; 2) щоб почали викладати українську мову по вчительських семінаріях на Україні; 3) щоб в університетах: київському, харківському і одеському заведено катедри української мови, історії і літератури. Щоб перевести в жиге свої

домагання, Громада почала складати проекти законів, щоб від себе подати їх у Думу. Найважніші з сих проектів були такі : про автономію України, про місцеву самоуправу, про мову в школі, суді, церкві і т. д., про сільськогосподарських робітників.

З сього бачимо, як корисною могла би бути для українського народу діяльність його представників, обєднаних в Українській Думській Громаді. Та російський уряд, котрому справжні народні представники і їх праця були сіллю в оці, розігнав і другу Думу, так само як зробив се із першою Думою. Після сього він ще лютіше почав переслідувати вільнолюбних людей. Богато послів другої Думи опинили ся у в'язницях. Не бракувало між ними й українських послів. Деяких з них уряд перетримавши довгий час у в'язниці, позасилав на Сибір. Звичайна доля справжніх борців за волю й щастє українського народу, починаючи від часів козацьких і аж до наших днів! Українці нічого ліпшого не можуть сподівати ся від московського уряду !

Тоді російський уряд видав новий виборчий закон, котрий дуже обнижив виборчі права селян та робітників на користь дідичів та капіталістів. Особливо шкідливо відбив ся сей закон на українському народі, бо він не має своїх висших клас і складаєть ся переважно з самих селян та

робітників. Завдяки сьому законуви, а також страшенним надужитям та насильствам підчас виборів до третьої Думи стало ся так, що в третій думі український нарід немає ні одного свого справжнього представника. Його інтереси заступають чужі люди.

Та мимо того навіть в третій Думі виритнула справа з заведем української мови в народних школах на Україні. Се показуе, як нагальною і пекучою являєть ся для нашого народа ся справа, що її висунули навіть такі послы, котрих трудно уважати представниками українського народа. Сі послы виробили й внесли в Думу відповідний законопроект; одначе тому, що загал Думи ворожо ставить ся до справ повневолених народів Росії, а особливо до українського народа, то сей законопроект поки що відсунено і невидомо, коли він прийде на порядок денний.

* * *

Ми дали понятие, що таке російська Україна, де живе ьеличезна більшість нашого народа, показали як прокинула ся і розвивала ся серед нього національна свідомість. Докладнійше спинили ся ми на українському рухови останних років, котрий особливо проявив ся з початком російської революції 1905 року. Історичний огляд сього руху, а особливо факти останних років,

показують нам, що довгий період пригноблення та упадку нашого народу уже минув безповоротно. З одного боку, українська інтелігенція, в усю ширину поставила питане про національне політичне і соціяльне визволене нашого народу з під чужого ярма і звертаєть ся з кличами націоналізації всього життя на Україні, боротьби за українські школи, за антономію України, боротьби проти дідичів та капіталістів впрост до широких народних мас. З другого боку сам український нарід теж прокинув ся і взяв ся до самодіяльності. Доказом сьому незвичайно енергічна участь, яку працюючі маси українського народу взяли в революційному рухови.

Особливо завзята боротьба українського селянства за землю, боротьба, котра підтинає в корені пановане над нашим народом чужої для нього національно верстви дідичів — являєть ся міцною підпорою українського національного відродження. Робітнича кляса по містах на Україні, з часом стане другою опорою сього відродження, через великий наплив до міст зубожілого українського селянства, котре знов приверне до українського народу винародовлені тепер маси робітників. А опираючи ся на широких народних масах, український народний рух не боятиметь ся ніяких переслідувань.

Справа відродження українського народу в Росії стає тепер справою самого сього народу. Він сам знова береть ся тепер до боротьби за свої права, видертї в нього московським урядом. А коли до боротьби стає нарід, можна бути певним, що скорше чи пізнійше, а він таки розторопить свою тюрму, таки здобуде собі національну незалежність !

